

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Opkomst en ondergang van de senaat in Senegal

Hesseling, G.S.C.M.; Reede L.J. de, Reestman H.J.

Citation

Hesseling, G. S. C. M. (2003). Opkomst en ondergang van de senaat in Senegal. In R. H. J. Reede L.J. de (Ed.), *Op het snijvlak van recht en politiek : opstellen aangeboden aan prof. mr. L. Prakke* (pp. 65-80). Deventer: Kluwer. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/9724>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/9724>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

OPKOMST EN ONDERGANG VAN DE SENAAT IN SENEGAL

G.S.C.M. Hesseling

Inleiding

'Bijna als Mozes op de Sinai heeft de Senegalese wetgever de wetstafelen van Charles de Gaulle in ontvangst genomen.' Dat was één van de conclusies in mijn in 1982 bij Lucas Prakke als promotor totstandgekomen proefschrift over de receptie van Frans staatsrecht in Senegal.¹ Een belangrijke uitzondering op het haast klakkeloos overnemen van het Franse model was echter de keuze voor een éénkamerstelsel: een senaat werd niet ingesteld.

Bijna 40 jaar na de onafhankelijkheid wordt er in Senegal alsnog een senaat in het leven geroepen. Dat wordt echter een uiterst kortstondig experiment, want de senaat heeft nauwelijks twee jaar bestaan. De belangstelling van Lucas Prakke voor een staatsrechtelijke instelling als een senaat is bekend. Vandaar dat ik in deze bijdrage dit Senegalese experiment tot uitgangspunt heb genomen voor een beschouwing over de functie van een senaat in het bijzonder in de betrekkelijk jonge Afrikaanse landen. Ik begin met een korte samenvatting van de belangrijkste opvattingen over die functie. Na een kort portret van Senegal geef ik vervolgens aan wat de redenen zijn geweest om in Senegal in 1999 toch een senaat in te stellen. Daarna volgt een paragraaf over het functioneren en het wel en wee van de senaat gedurende de korte periode van zijn bestaan, en de achtergronden van zijn opheffing in 2001. Het artikel sluit ik af met een blik op de toekomst, waarbij ik mij niet tot Senegal beperk, maar mijn aandacht ook richt op andere Afrikaanse landen.

De senaat: een controversieel instituut

Men kan ten aanzien van de senaat drie verschillende tradities onderscheiden. In de Britse traditie is het tweekamerstelsel gebaseerd op een grote ongelijkheid tussen de beide kamers. Het Hogerhuis speelt een zeer beperkte rol. In de Amerikaanse traditie is sprake van een grote gelijkwaardigheid tussen beide

¹ Hesseling 1982, p. 184, in 1985 is het proefschrift in een aangepaste versie in het Frans verschenen

kamers, hetgeen te maken heeft met de federale structuur: de senaat vertegenwoordigt de deelstaten. De Franse traditie zit daartussenin: de senaat is zowel een 'chambre de réflexion' zoals in het Britse stelsel als een vertegenwoordiging van de 'collectivités locales' volgens de Amerikaanse logica.

Er is in de loop der jaren veel geschreven over het mogelijke nut van een 'tweede kamer' of senaat. Wheare noemt de volgende argumenten die pleiten vóór een senaat: het geven van een *second opinion* over wetsvoorstellen; de leden van de senaat zouden een grotere onafhankelijkheid hebben ten aanzien van politieke partijen dan de leden van de rechtstreeks gekozen volksvertegenwoordiging en zij zouden de belangen van de rurale bevolking beter vertegenwoordigen. Daarnaast zou deze kamer in bepaalde landen ook een functionele rol spelen als economisch adviesorgaan.²

Overal in de wereld – met uitzondering van staten met een federale structuur – is de senaat regelmatig voorwerp van discussie en kritiek geweest. Om maar wat kritiekpunten te noemen: de senaat zou slechts een – kostbare – doublure zijn zonder toegevoegde waarde; in bepaalde landen is de senaat door zijn specifieke samenstelling te behoudend; en vanwege zijn vaak beperkte bevoegdheden zou de invloed van dit orgaan te verwaarlozen zijn en kunnen zijn adviezen straffeloos genegeerd worden. Zo achtte in Nederland Thorbecke de Eerste Kamer 'zonder grond en zonder doel'³ en schrijft Lucas Prakke in zijn bijdrage aan het gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer dat: 'de Eerste Kamer in ons staatsbestel een neven-attractie is, een side-show.'⁴ In Frankrijk werd kort na de Tweede Wereldoorlog, in 1946, de afschaffing van de senaat bepleit. Het voorstel voor een nieuwe grondwet haalde echter geen meerderheid bij het referendum in mei 1946. Enkele maanden later, in oktober, werd een tweede voorstel voor een nieuwe grondwet, dit keer mét Assemblée nationale en senaat, wél bij referendum aangenomen. Later, in 1969, zou De Gaulle overigens vergeefs proberen de senaat om te vormen tot een *Chambre économique et sociale*.⁵

In Afrika werd, toen de meeste landen onafhankelijk werden, gekozen voor een eenkamerstelsel. In mijn proefschrift schrijf ik daarover:

'In de eerste plaats vreesde men dat een senaat zowel de immer dreigende etnische verdeeldheid als het evenzeer gevreesde regionalisme zou bevorderen. Gezien de historische achtergrond van de senaat in Europa en de wens in Afrika de oude "chefferies" uit te bannen, was afzien van de senaat een logische stap. De sprong van stand naar stam hoeft niet groot te zijn. De senaat vond in Europa zijn oorsprong in de oude *Etats généraux*, waarin drie standen (adel, clerus en burgerij) zitting hadden; op vergelijkbare wijze zou men in een Afrikaanse senaat de voornaamste stammen van het land vertegenwoordigd kunnen zien, hetgeen een bedreiging voor de nationale eenheid (en voor het eigenbelang van sommige politici, wellicht) geacht werd. Een eenkamersysteem zou bovendien doorzichtig zijn en efficiënter kunnen werken, factoren die naast de kostenfactor in een ontwikkelingsland van belang zijn. Gevoegd bij een vaak nijpend gebrek

² Wheare 1968, p. 133 e.v.

³ Citaat overgenomen uit Van der Pot-Donner 2001, p. 462.

⁴ Prakke 1990, p. 227.

⁵ Bergères & Linotte 1975, p. 318.

aan politiek kader, lijkt de keuze voor een enkelvoudig parlement voor de hand te liggen.⁶

Van de voormalige Franse koloniën heeft in 1960 alleen Madagascar een tweekamerstelsel ingevoerd, hetgeen vooral verdedigd werd met een verwijzing naar de 'tradition malgache des notabilités' en naar de belangrijke rol van de provincies.⁷ In de overige ex-koloniën van Afrika kenden Nigeria en ex-Belgisch Congo in de beginjaren zestig eveneens een tweekamerstelsel. Gedurende een korte periode (januari 1964 – december 1965) heeft ook Dahomey (thans Benin) een tweekamerstelsel gekend: de 'Chambre de réflexion' was verdeeld in twee secties, een raad van oudsten en een sociaal-economische sectie. Zij had een adviserende functie.⁸

Senegal wees in 1960 dus een tweekamerstelsel af. Alvorens in te gaan op de vraag waarom men in Senegal veertig jaar later op dat besluit (tijdelijk) is terug gekomen, lijkt het zinvol om eerst dat land te situeren.

Senegal in kort bestek

Senegal komt in Nederland weinig in het nieuws, behalve misschien wanneer het goed presteert tijdens een WK-voetbal. Het land heeft een reputatie van rust en stabiliteit en wordt bovendien als democratisch beschouwd.⁹ Het is het meest westelijke land van het Afrikaanse continent en is met zijn 196.722 vierkante kilometer ruim vijf keer zo groot als Nederland. Van de circa negen miljoen inwoners – verdeeld over verschillende etnische groepen – woont bijna eenderde op het Kaapverdische schiereiland en omgeving, terwijl grote delen van het binnenland zeer dun bevolkt zijn.

In de prekoloniale tijd bevonden zich in het gebied waar Senegal zich nu bevindt, vele kleine rijkjes die voortdurend met elkaar in een machtsstrijd verwickeld waren. Vanaf de vijftiende eeuw kwamen de Europeanen naar Senegal: eerst Portugezen en later Hollanders, Fransen en Engelsen. In de loop van de negentiende eeuw werd Senegal langzaam maar zeker geheel door de Fransen gekoloniseerd. Senegal was voor Frankrijk een bijzondere kolonie, waar een klein deel van de bevolking de status van burger, 'citoyen', kreeg.¹⁰ Deze burgers hadden het recht om hun eigen vertegenwoordigers te kiezen in de gemeenteraden en zelfs een afgevaardigde in het Franse parlement. De westers georiënteerde elite van Senegal heeft daardoor een lange ervaring met het Franse staatsrechtelijke systeem. In 1960 werd Senegal een onafhankelijke staat.

⁶ Hesseling 1982, p. 169.

⁷ Ramangasoavina 1965; Manjakavelo 1970.

⁸ Zie o.m. Buchman 1962 en Duchacek 1973.

⁹ Op deze reputatie valt echter wel wat af te dingen. Sinds 1980 zorgt een afscheidingsbeweging in het zuiden van Senegal voor veel onrust waarbij regelmatig burgerslachtoffers zijn te betreuren. En in de literatuur wordt Senegal in het algemeen als een 'quasi-democracy' afgeschilderd.

¹⁰ De grote meerderheid van de Senegalezen (en alle bewoners van de overige Franse koloniën in Afrika) was 'sujet', onderdaan zonder stemrecht en onderworpen aan dwangarbeid.

Senegal is sinds 2000 aan de derde president toe. De eerste president, Léopold Sédar Senghor, werd in 1960 gekozen en trad twintig jaar later vrijwillig terug ten gunste van zijn eerste minister, Abdou Diouf. Tot 1976 kende Senegal *de facto* een eenpartijstelsel. In 1976 stond Senghor een beperkt meerpartijstelsel toe: het grondwettelijk aantal toegestane partijen werd op drie gesteld en deze werden gedwongen zich te persen in het keurslijf van één van de drie, bij de wet vastgestelde, ideologieën (liberaal, socialistisch en communistisch of marxistisch-leninistisch). Abdou Diouf maakte kort na zijn aantreden in 1981 deze uitzonderlijke grondwettelijke regeling weer ongedaan en opende daarmee de weg voor een gewoon meerpartijstelsel. Sindsdien bleef de socialistische partij¹¹ zoals in de twintig jaar sedert de onafhankelijkheid, nog eens twintig jaar het politieke bestel beheersen. Maar als gevolg van de vrije concurrentie met de (vele nieuwe) oppositiepartijen, verloor de socialistische partij bij de opeenvolgende verkiezingen langzaam maar zeker aanhang: de president werd met een steeds kleinere meerderheid herkozen en de vertegenwoordiging van de oppositiepartijen in de Assemblée nationale werd diverser en sterker; met name de grootste oppositiepartij, de PDS (Parti Démocratique Sénégalais) won sterk aan populariteit. In 2000 kwam, na veertig jaar, een einde aan de vrijwel absolute macht van de socialistische partij: de leider van de PDS, Abdoulaye Wade, versloeg in de tweede verkiezingsronde de zittende president Abdou Diouf. Een jaar later behaalde een coalitie van twee partijen, waaronder de PDS, ook de meerderheid in het parlement en werd de socialistische partij de tweede partij in Senegal.

De eerste grondwet van het onafhankelijke Senegal, die van 1960 dateert en die een parlementair stelsel introduceerde, werd in 1963, na een mislukte staatsgreep, vervangen. Vanaf die tijd heeft Senegal een presidentieel stelsel. De president wordt via algemene directe verkiezingen in twee rondes voor zeven jaar gekozen. Als 'gardien de la Constitution' beschikt hij over ruime bevoegdheden. Hij heeft onder meer het recht om het parlement te ontbinden. Tussen 1970 en 1980 kende Senegal een tweehoofdige uitvoerende macht. Naast de president staat dan een regering met aan het hoofd een eerste minister. Parlementsleden kunnen een motie van wantrouwen indienen. Aanvaarding van een dergelijke motie houdt in dat de eerste minister het ontslag van de gehele regering bij de president moet indienen. Dit stelsel wordt in Senegal getypeerd als een 'gedeconcentreerd' presidentieel stelsel en vertoont een zekere overeenkomst met het Franse stelsel (zij het dat de Senegalese president meer bevoegdheden heeft dan de Franse). In 1980 wordt de eerste minister uit de grondwet geschrapt en ruim tien jaar later, in 1991, wordt wederom een eerste minister ingesteld. Deze wordt door de president benoemd en kan ook door hem weer ontslagen worden. De premier bepaalt, onder toezicht van de president, het regeringsbeleid en is daarover verantwoording schuldig aan het parlement, dat de regering met een motie van wantrouwen naar huis kan sturen.

De grondwet van 1963 is vele malen gewijzigd. Met de grondwetswijziging van 2 maart 1998 werd onder meer de senaat ingevoerd. Ook de nieuwe grondwet, die op 7 januari 2001 bij referendum werd goedgekeurd, had indirect betrekking op de senaat. De senaat komt in deze grondwet niet meer voor,

¹¹ De socialistische partij heette tot 1976 'Union Progressiste Sénégalaise' en nam in dat jaar de naam 'Parti socialiste' (PS) aan.

waarmee de opheffing ervan officieel werd bekrachtigd. Daarnaast werd de zittingstermijn van de president teruggebracht tot 5 jaar (overigens met als aantekening dat de huidige president, Abdoulaye Wade, die immers nog onder de vorige grondwet was gekozen, de zittingstermijn van 7 jaar kan volmaken).

Het politieke klimaat

Op 31 december 1995 kondigt president Abdou Diouf in zijn jaarlijkse 'Message à la Nation' zijn voornemen aan om een senaat in te stellen als logische stap binnen het regionalisatiebeleid.¹² Op dat moment liggen er inderdaad bij de Assemblée nationale zes wetsvoorstellen ter behandeling die beogen de lokale overheden een grotere mate van autonomie toe te kennen. Senegal, dat volgens de Franse traditie lange tijd een zeer gecentraliseerd systeem kende, is vanaf 1972 voorzichtig gestart met een beleid van decentralisatie, dat met deze wetsvoorstellen wordt bekroond. Op 5 februari 1996 neemt het parlement deze wetten aan, na heftige debatten (er werden 309 amendementen ingediend).¹³ De nieuwe en vernieuwde lokale overheden zijn de volgende: 103 gemeenten (waaronder 60 steden en 43 'communes d'arrondissement'), 320 'communautés rurales' en 10 regio's. Zij beschikken alle over gekozen organen waaraan een aantal bij wet vastgestelde bevoegdheden wordt overgedragen.

Volgens de president moet een senaat, in het verlengde van deze decentralisatie, ervoor zorgen dat de belangen van de 'collectivités locales' ook op centraal niveau vertegenwoordigd worden. Hij draagt daartoe zijn juridisch adviseur, de hoogleraar staatsrecht Seydou Mandani Sy, op een vergelijkende studie uit te voeren naar de senaat in Europa. Na een bezoek aan de senaat in Polen en Frankrijk brengt professor Sy een advies uit waarin een voorkeur voor het Poolse model wordt uitgesproken: een senaat met beperkte bevoegdheden die het overwicht van de Assemblée nationale in het wetgevende proces intact laat. Het daarop gebaseerde wetsvoorstel 'Projet de loi portant révision de la constitution et relatif à la création d'un Sénat' wordt op 13 februari 1998 in de Assemblée nationale behandeld.¹⁴ Tijdens de debatten stellen de leden van de oppositiepartijen weliswaar enkele kritische vragen over de opportuniteit van een senaat in tijden van economische en sociale crisis, maar uiteindelijk wordt het wetsvoorstel met de voor een grondwetswijziging vereiste drievijfde meerderheid aangenomen. Een aantal *députés* van de oppositie poogt nog even roet

¹² 'Le moment me semble venu d'ajouter à la régionalisation, l'institution d'un Sénat qui, avec l'Assemblée nationale, constituerait le Parlement de la république et assurerait la représentation des collectivités territoriales au sein du pouvoir législatif.' (*Le Soleil* 29-1-1996).

¹³ Het gaat om de volgende wetten: Loi portant Code des Collectivités Locales, Loi portant transfert de compétences aux régions, communes et communautés rurales, Loi modifiant le code électoral, Loi organique relative à la limitation du cumul des mandats électoraux et de certaines fonctions, Loi fixant l'organisation administrative et financière de la commune d'arrondissement et ses rapports avec la ville, Loi modifiant la Loi no 72-02 relative à l'organisation de l'administration territoriale.

¹⁴ Bij dezelfde gelegenheid wordt tevens het aantal leden van de Assemblée nationale uitgebreid van 120 naar 140.

in het eten te gooien door een met de grondwetswijziging samenhangend wetsvoorstel over de wijziging van de kieswet aan de *Conseil Constitutionnel* voor te leggen met het verzoek dit voorstel in strijd met de grondwet te verklaren. De constitutionele raad ziet daar echter geen reden toe.¹⁵ Daarmee ligt de weg naar een senaat open.

Maar of de senaat ook op voldoende maatschappelijk draagvlak kan rekenen, is een vraag. Hoewel hiernaar geen onderzoek is gedaan (er is voor zover mij bekend tot op heden nog geen enkel onderzoek naar de Senegalese senaat gedaan), wordt zowel uit gesprekken met deskundigen en betrokkenen in Senegal als uit reacties in de plaatselijke pers duidelijk dat een sterke stroming in de publieke opinie tegen de senaat is. Twee argumenten komen hierbij voortdurend naar voren: het politieke klimaat en de economische crisis. Daarnaast wordt ook gesteld dat de president gezwicht is voor de druk van de internationale donorgemeenschap.

Het is hier niet de plaats om uitgebreid in te gaan op het politiek klimaat in Senegal in de jaren negentig. Daarover zijn vele boeken en artikelen geschreven.¹⁶ Ik beperk me hier daarom tot een korte schets die duidelijk moet maken dat het vertrouwen van de Senegalese bevolking in het beleid van de president en de heersende socialistische partij aan het eind van de jaren negentig sterk geslonken was.

Nadat de presidents- en parlementsverkiezingen in 1988 waren uitgelopen op de meest gewelddadige rellen in de geschiedenis van Senegal, probeerde Abdou Diouf allereerst het vertrouwen in het kiesstelsel te herstellen en vervolgens de belangrijkste oppositiepartij in te pakken. Dat heeft geleid tot een nieuwe kieswet die na vele en heftige discussies met alle oppositiepartijen in 1992 werd ingevoerd en die inderdaad de voorwaarden voor eerlijke en transparante verkiezingen bevat.¹⁷ Daarnaast werd een Observatoire National des Elections ingesteld dat voortaan belast zou worden met het toezicht op de verkiezingen.¹⁸ Tenslotte werd de PDS in 1991 uitgenodigd aan de regering deel te nemen in een poging 'de nationale consensus te herstellen'. Abdoulaye Wade, de leider van de PDS, aanvaardde in 1991 inderdaad een ministerspost die hij in verband met de verkiezingen in 1993 weer opgaf, om in 1995 voor de tweede maal tot de regering toe te treden.

De pogingen van Abdou Diouf om het vertrouwen van de bevolking te herwinnen, bleven echter zonder succes. Zij werden gezien als 'a constant manipulation of the rules of the political game by the PS'.¹⁹ Dat vertaalde zich onder andere in de stemresultaten. Zo behaalde Abdou Diouf bij de presidentsverkiezingen in 1983 nog 83% van de uitgebrachte stemmen; in februari

¹⁵ De 16 députés (voornamelijk van de grootste oppositiepartij, de PDS) zijn van mening dat de benoeming van een aantal senatoren door de president in strijd is met de grondwet. Zie voor de volledige tekst van de uitspraak van de Conseil constitutionnel: *Le Soleil* 11-3-1996.

¹⁶ Beck 1997, Coulon 1995, Coulon 1999; Diop 1993; Diop 1999; Diop & Diouf 1990; Patterson 1998; Vengroff & Creevey 1997; Vengroff & Magala 2001; Villalón 1999.

¹⁷ Een belangrijke verbetering van de nieuwe kieswet is het verplicht stellen van het stemhokje.

¹⁸ Ould Ahmed Salam (ter perse).

¹⁹ Villalón 1999, p. 132.

1993 was dat nog maar 58,4%, terwijl zijn partij, de PS, in mei van datzelfde jaar bij de parlementsverkiezingen slechts 56,6% behaalde. Bovendien was de opkomst bij de verkiezingen in 1993 lager dan ooit (respectievelijk 51,1% en 40%). Bij de lokale verkiezingen in 1996 scoorde de PS weliswaar weer iets beter (66,3%), omdat de plattelandsbevolking gewoonlijk meer geneigd is voor de zittende macht te stemmen, maar na de parlementsverkiezingen in 1998 kon de PS met 50,4% nog maar net op de meerderheid in het parlement bogen.

Het steeds groter aantal kiesgerechtigden dat zich niet laat inschrijven of dat niet gaat stemmen, toont aan dat het vertrouwen in het democratisch stelsel danig is aangetast. De instelling van een senaat kan daarin nauwelijks verandering brengen. Integendeel, men vindt dat de senaat is ingesteld om extra duurbetaalde baantjes te creëren voor het PS-kader dat door de slechte resultaten van de verkiezingen niet langer *député* is. In een land dat toch al gekenmerkt wordt door cliëntelisme, wordt de instelling van de senaat gezien als een poging van Abdou Diouf om zijn politieke coterie verder uit te breiden: 'Le PS conçoit cette assemblée plus pour régler ses problèmes internes que pour promouvoir la démocratie'.²⁰ In de pers komen uitdrukkingen voor als 'l'institution de trop', 'de la "sinécure" pour retraités publics', 'du tremplin politique'. En uit gesprekken met oud-senatoren die ik in maart 2002 heb gevoerd kwam meer dan eens naar voren dat de president na de zo desastreus verlopen parlementsverkiezingen in 1998 aan partijleden een baantje als senator in het vooruitzicht stelde (verschillende oud-senatoren vertelden me letterlijk dat de president hen na de verkiezingen had opgebeld: 'Attend le Sénat!').

Vooraf in de steden keren grote massa's ongeschoolde jongeren zonder werk, maar ook scholieren en studenten die nauwelijks uitzicht op een baan hebben, zich tegen de gevestigde politiek. Dat wordt extra duidelijk wanneer in 1995 een groot aantal pas afgestudeerden van de Ecole Nationale de l'Administration, die normaal gesproken vrijwel automatisch een baan in de ambtenarij krijgen, wordt megedeeld dat er dit jaar wegens gebrek aan financiële middelen, geen posten voor hen beschikbaar zijn. Dan valt het verkeerd wanneer er kennelijk wel geld is voor zestig nieuwe senatoren met een voor Senegalese begrippen topsalaris, een dienstauto en een riante onkostenvergoeding.²¹

Wat Abdou Diouf niet openlijk wordt kwalijk genomen, maar wat wel wordt gezegd, is dat zijn decentralisatiebeleid met als verlengstuk de senaat, niet is ingegeven door de noden van het land, maar slechts een knieval is voor de wensen van de internationale donorgemeenschap. Het is in elk geval een feit dat decentralisatie door een groot aantal donoren, waaronder de Wereldbank, gezien wordt als het middel voor 'good governance' en daarmee min of meer een voorwaarde voor financiële steun.²²

²⁰ *L'info* 29-11-1998.

²¹ Zie Loi 98-44 du 10 octobre 1998 relative aux indemnités des sénateurs. Het salaris van de senatoren is gelijk aan dat van de leden van de Assemblée nationale, hetgeen in 1998 neerkwam op minimaal 600.000 FCFA en maximaal 900.000 FCFA per maand (dat is tussen de 6000 en 9000 Franse Francs). De totale jaarlijkse kosten voor de senaat werden op minimaal één miljard FCFA geschat.

²² Goby 1998 vermeldt een bedrag van meer dan 128 miljard FCFA als steun voor het decentralisatieprogramma van Senegal voor vijf jaar.

Wanneer eind 1998 de voorbereidingen voor de eerste senaatsverkiezingen beginnen, is dat binnen de politiek actieve wereld in een sfeer van wantrouwen, terwijl de grote meerderheid van de Senegalese bevolking op zijn best ongeïnteresseerd, maar in het algemeen onwetend is op het gebied van dit nieuwe instituut dat toch vooral voor haar belangen moet opkomen.

Het korte leven van de senaat in Senegal

In de loop van 1998 wordt een groot aantal wetten aangenomen waarin de verschillende regelingen met betrekking tot de senaat en de senaatsverkiezingen worden vastgesteld.

De senaat zal gaan bestaan uit 60 leden, waarvan er 45 gekozen worden door de zogenaamde 'grands électeurs' en drie door de Senegalezen in het buitenland. De overige twaalf worden door de president van de republiek benoemd. Naast de gewone voorwaarden voor het passief kiesrecht, is voor de senatoren een minimumleeftijd van 35 vastgesteld. De senatoren worden voor vijf jaar gekozen, hetgeen overeenkomt met de zittingsduur van de Assemblée nationale.

Van de 45 gekozen senatoren wordt de helft volgens het stelsel van evenredige vertegenwoordiging gekozen en de andere helft volgens het meerderheidsstelsel. Voor de tien regio's is bij wet een verdelingsleutel vastgesteld met als gevolg dat er in de regio Dakar zeven senatoren worden gekozen, in de regio's van de twee grootste steden, Kaolack en Thiès, vijf en in de overige regio's vier.²³ In elk van de tien regio's bestaat een kiescollege waarin leden van de Assemblée nationale, van de regionale raad, de gemeenteraden (zowel van de steden als van de communes d'arrondissement) en van de communautés rurales zitting hebben. Zij vormen gezamenlijk de circa 13.000 'grands électeurs'. In alle 30 arrondissementen wordt een stembureau geopend.

Ook voor de drie senatoren die namens de in het buitenland gevestigde Senegalezen worden gekozen, wordt een kiescollege samengesteld, bestaande uit de 75 leden van de Conseil supérieur des Sénégalais de l'Extérieur. Dit kiescollege wordt op de dag van de verkiezingen uitgenodigd naar Dakar te komen waar op het 'Ministère chargé des Sénégalais de l'Extérieur' een stembureau wordt geopend. De drie senatoren worden door deze raad volgens het stelsel van evenredige vertegenwoordiging gekozen.

Nadat de datum voor de eerste senaatsverkiezingen is vastgesteld op 24 januari 1999, beginnen in de hoofdstad Dakar de oppositiepartijen zich te roeren. Zij komen een aantal keren bijeen – onder andere op uitnodiging van Abdoulaye Wade, de leider van de PDS – om te proberen tot een gezamenlijk standpunt ten aanzien van de senaatsverkiezingen te komen. En dan blijkt dat de oppositie absoluut niet in deze verkiezingen geïnteresseerd is en dat zij al haar aandacht richt op de presidentsverkiezingen die voor 2000 zijn gepland. Het resultaat is dat vrijwel alle oppositiepartijen, inclusief de grootste, de PDS, besluiten de senaatsverkiezingen te boycotten. Slechts twee oppositiepartijen

²³ Indien er in een regio een oneven aantal senatoren wordt gekozen, wordt de helft plus één volgens het stelsel van evenredige vertegenwoordiging gekozen.

besluiten als coalitie wel aan de verkiezingen deel te nemen.²⁴ De belangrijkste argumenten voor de boycot zijn dat men zich geen enkele illusie maakt over de uitslag van de verkiezingen (meer dan 12.000 van de 13.000 leden van het kiescollege behoren tot de PS), maar vooral dat men alle krachten wil bundelen om in 2000 Abdou Diouf te verslaan. De volgende citaten uit de pers zijn daarvan het bewijs: 'Tout, aujourd'hui, doit être mis en liaison avec l'élection présidentielle' en: 'Il faut combattre le Parti socialiste sur tous les terrains pour le développement de la démocratie au Sénégal en vue de l'alternance en l'an 2000.'²⁵

Ook de partijen die wél besluiten aan de verkiezingen deel te nemen erkennen dat deze 'ne sont pas un moment important dans la dynamique de chasser le PS et son candidat de l'an 2000. Ces sénatoriales sont une parenthèse dans la marche vers la présidentielle.'²⁶

Overigens nemen de boycottende oppositiepartijen het deze partijen bijzonder kwalijk dat zij aan de verkiezingen deelnemen: 'Nous avons tous dénoncé vigoureusement la création d'un Sénat, en disant qu'il était onéreux, alors qu'il y en a qui meurent de faim dans ce pays. Voilà que des gens vont boire la soupe dans laquelle ils ont craché il n'y a pas longtemps. C'est incroyable.'²⁷

Het is in een dergelijk klimaat van afwijzing en onverschilligheid dat de verkiezingscampagne in januari 1999 geopend wordt, in de woorden van het dagblad *Le Soleil* 'sans tambour ni trompette'.²⁸ De socialistisch partij stuurt wat prominenten op tournee en maant de lokale PS-leden in hun eigen omgeving campagne te voeren. Van de PDS gaan de parlementsleden naar de tien regio's om het besluit deze verkiezingen te boycotten toe te lichten en eigenlijk voert alleen de coalitie And-Fippu campagne, waarbij men erop blijft hameren dat 'le non boycott ne signifie pas la reconnaissance des institutions, mais il faut saisir toutes les opportunités pour combattre et isoler le PS.'²⁹

Zoals verwacht is de uitslag van de verkiezingen, die volgens het Observatoire National des Elections (ONEL) overal keurig volgens de regels verlopen, inderdaad geen verrassing: alle 48 gekozen senatoren (45 door de lokale overheden en drie namens de Senegalezen in het buitenland) behoren tot de Parti socialiste (dat de oppositie zelfs geen enkele zetel behaalt komt omdat de restzetel naar de partij met het grootste gemiddelde gaat).³⁰ Het wachten is nu op de twaalf senatoren die door de president worden benoemd. Nadat er in de

²⁴ And Jëf/PADS en PIT vormen samen een coalitie genaamd And-Fippu. Beide partijen (And Jëf/Parti africain pour la Démocratie et le Socialisme en Parti de l'Indépendance et du Travail) noemen zichzelf links en progressief.

²⁵ In respectievelijk *Le Soleil* 27-11-1998 en *Walfadjri* 27-11-1998.

²⁶ *Le Soleil* 27-11-1998.

²⁷ *Walfadjri* 27-11-1998.

²⁸ *Le Soleil* 16-17 januari 1999.

²⁹ *Le Soleil* 16-17 januari 1999.

³⁰ Zie Rapport final ONEL 'Elections sénatoriales du 24 janvier 1999', Dakar, le 28 février 1999. Hoewel het ONEL zich over het verloop van de verkiezingen zelf positief uitsprekt, wordt er in dit verslag wel heel wat afgemopperd over de voorwaarden waaronder het ONEL heeft moeten functioneren: het werd te laat ingeschakeld, had gebrek aan financiële middelen en kon zelf geen afgevaardigden naar de stembureaus sturen.

pers een lijst van niet minder dan 600 namen van eventuele kandidaten heeft gecirculeerd, maakt Abdou Diouf op 14 februari 1999 zijn selectie bekend.³¹ Naast een aantal oud-ministers, oud-ambassadeurs en bij de verkiezingen voor de Assemblée nationale verslagen PS-kandidaten, benoemt de president ook twee leden van oppositiepartijen, waaronder de bejaarde Majhmout Diop, leider van communistisch georiënteerde PAI.³² In de pers brandt dan de discussie los over wie de voorzitter van de senaat zal worden. Op papier is de voorzitter van de senaat de derde in de staatsrechtelijke hiërarchie, omdat hij bij ontstentenis van zowel de president als de voorzitter van de Assemblée nationale de president moet vervangen. Er worden twee kandidaten genoemd: de burgemeester van Dakar en de voorzitter van de regionale raad van Kaolack. Het wordt uiteindelijk de laatste, omdat men het burgemeesterschap toch niet te combineren vindt met het voorzitterschap van de senaat. Overigens wordt de benoeming van Abdoulaye Diack – een echte oudgediende binnen de socialistische partij – in de pers een 'liquidation politique' genoemd.³³

Op 16 februari 1999 komt de senaat voor de eerste keer bijeen, bij gebrek aan een eigen vergaderzaal in het gebouw van de Assemblée nationale. Nadat de senatoren in de weken daarna een huishoudelijk reglement hebben opgesteld, vice-voorzitters, secretarissen en commissies hebben benoemd, kan het eigenlijke werk beginnen.

De senaat heeft twee jaar gefunctioneerd. Na de buitengewone zitting in februari 1999 zijn er in dat jaar nog twee gewone zittingen van elk drie maanden geweest (van juni tot en met augustus en van oktober tot en met december) en ook in 2000 zijn er twee zittingen van drie maanden geweest.

Zoals al gezegd, heeft men in Senegal duidelijk gekozen voor een senaat die ondergeschikt is aan de Assemblée nationale en zijn zijn bevoegdheden tamelijk beperkt.

Zoals in elk tweekamerstelsel heeft ook de Senegalese senaat wetgevende bevoegdheden. In de eerste plaats heeft de senaat het recht van initiatief. Daarnaast moet dit college zich buigen over de wetsvoorstellen die door de Assemblée nationale zijn goedgekeurd. Binnen twintig dagen (en in spoedgevallen binnen zeven dagen) moet de senaat zich over het wetsvoorstel uitspreken. Indien het voorstel zonder enige wijziging wordt aangenomen, stuurt de voorzitter van de senaat de wet naar de president om te worden afgekondigd. Als de senaat het (op onderdelen) niet eens is met de tekst zoals door de Assemblée nationale vastgesteld, dan wordt het voorstel teruggezonden naar de Assemblée nationale die daarna de definitieve tekst vaststelt en deze onver-

³¹ Décret no. 99-105 portant nomination des sénateurs.

³² Parti Africain de l'Indépendance. Majhmout Diop werd door Senghor jarenlang uit Senegal verbannen, maar hij werd in 1976 weer in genade aangenomen; de PAI werd toen één van de drie grondwettelijk toegestane partijen.

³³ *Sud Quotidien*, 16-2-1999: 'Une liquidation politique qui se couvre du manteau de la consécration de plusieurs années de militantisme'. Reden voor deze kwalificatie is dat Abdoulaye Diack door zijn benoeming zijn functie als 'premier questeur' van de Parti socialiste moet opgeven. In die functie beheerde hij de kas van de partij waardoor hij in het door cliëntelisme beheerste partijsysteem heel wat macht had. Ook andere senatoren kunnen in de pers op denigrerende kwalificaties rekenen: 'la grande résurrection de LFD', 'MAB qu'on avait littéralement oublié', 'MNL, éternellement sevrée de récompense', etc.

wijld doorstuurt naar de president om te worden afgekondigd. Dat wil dus zeggen dat er niet, zoals in vele andere landen, spraken is van een 'navette', maar dat de Assemblée nationale altijd het laatste woord heeft. Deze procedure geldt eveneens de begroting. De senaat kan bovendien mondelinge en schriftelijke vragen richten aan de leden van de regering, maar kan geen motie van wantrouwen uitspreken. De senaat kan daarom ook niet door de regering of de president ontbonden worden.

Omdat een jaar na de opheffing van de senaat de verslagen van de vergaderingen niet meer te vinden zijn (een intensieve zoektocht langs diverse gebouwen, instanties en personen in maart 2002 leverde niets op), kan men zich alleen met behulp van de schaarse berichten in de diverse dagbladen een beeld vormen van de activiteiten van de senaat in 1999 en 2000. Daaruit krijgt men de indruk dat de senaat in elk geval in 1999 de door de Assemblée nationale vastgestelde wetsvoorstellen altijd zonder problemen heeft goedgekeurd en slechts zelden gebruik heeft gemaakt van het recht om vragen te stellen.³⁴

Tijdens het tweede jaar van zijn bestaan treedt in Senegal een politieke aardverschuiving op, die ook binnen de senaat tot politieke mobiliteit leidt en uiteindelijk zijn lot zal bezegelen. Op 19 maart 2000 wordt Abdou Diouf in de tweede ronde van de presidentsverkiezingen verslagen door zijn 'eeuwige' tegenstander Abdoulaye Wade. Vanaf dat moment wordt de verslagen Parti socialiste geconfronteerd met een grote leegloop of, zoals het in Senegal, waar de nomadische veehouderij nog steeds voorkomt, zo beeldend uitgedrukt wordt: veel leden van de PS beoefenen de transhumance, dat wil zeggen zij gaan op zoek naar de grazige weiden van de partij die nu aan de macht is, de PDS. Ook een aantal senatoren besluit al spoedig dat men van de oude PS geen gunsten meer te verwachten heeft en loopt over naar de PDS. Onder hen bevindt zich de voorzitter van de senaat, Abdoulaye Diack, die na veertig jaar zijn lidmaatschap van de PS inruilt voor de partij van de nieuwe president. Omdat de oprichting van een partijfractie ('groupe parlementaire') binnen de senaat minimaal zes senatoren van dezelfde partij vereist, kende de senaat alleen een socialistische fractie. In augustus 2000 – als er zes senatoren naar de PDS zijn overgelopen – kan een liberale fractie worden opgericht. Dat is dan tevens de laatste vermeldenswaardige activiteit van de senaat. Wanneer in december 2000 de senaat de begrotingswet 2001 met één stem onthouding heeft aangenomen, weten de senatoren dat dit hun laatste wetgevende daad zal zijn. Abdoulaye Wade heeft dan zijn verkiezingsbelofte om de senaat, zodra hij gekozen is, af te schaffen, ingelost: het wijzigingsvoorstel voor de grondwet ligt dan gereed om aan het volk te worden voorgelegd. En zoals verwacht wordt de nieuwe grondwet op 7 januari 2001 bij referendum goedgekeurd en houdt de senaat nauwelijks twee jaar na zijn instelling op te bestaan.³⁵

³⁴ In juni 1999 heeft de senaat mondelinge vragen gesteld aan de minister van communicatie over de eventuele goedkeuring van de commerciële televisie en over de onwenselijkheid van een Mexicaanse soap op de televisie. Andere krantenknipsels vermelden slechts dat de senaat deze of gene wet heeft goedgekeurd.

³⁵ Bij dezelfde gelegenheid werd ook de Conseil Économique et Social opgeheven. Op 6 februari 2002 nam de Assemblée nationale enkele wetten aan die de nog bestaande wetten en wetsartikelen waarin naar de senaat wordt verwezen, afschaffen:

Balans en toekomst

Het is duidelijk dat de senaat in Senegal onder een ongunstig gesternte is geboren. De eventuele staatsrechtelijke argumenten om een tweekamerstelsel in te stellen werden sterk overschaduwed door politieke overwegingen. President Abdou Diouf, die zijn politieke aanhang steeds meer zag slinken, hoopte in de senaat één van de middelen gevonden te hebben om het tij te keren. Ook de oppositie beoordeelde de senaat niet zozeer op zijn eventuele staatsrechtelijke merites, maar zag hem voornamelijk als een symbool van de heersende socialistische partij en de zittende president. De opheffing van de senaat werd daardoor inzet van de verkiezingscampagne, die officieus startte vanaf het moment dat de senaat was geïnstalleerd. De senaat kon de komst van een nieuwe president, afkomstig van de oppositie, dus niet overleven.

Het ligt dan ook voor de hand om, net als de oppositie, de korte periode dat de senaat in Senegal heeft bestaan af te doen als een politiek incident, een 'parenthèse' op weg naar de presidentsverkiezingen. Dat zou echter een te eenzijdige conclusie zijn en wel om twee redenen. De eerste reden is dat de instelling van de senaat in Senegal plaats vond in een periode dat er overal in de wereld een hernieuwde belangstelling bestond voor het tweekamerstelsel. De tweede reden is dat de huidige president van Senegal, ondanks zijn felle kritiek op 'de senaat van Abdou Diouf', plannen heeft om te zijner tijd toch weer een vorm van tweekamerstelsel te introduceren.

Zoals gezegd hadden de Afrikaanse koloniën die in de jaren zestig onafhankelijk werden, vooral argumenten om geen senaat in te stellen. Maar in de jaren zeventig neemt ook wereldwijd de populariteit van het tweekamerstelsel af, getuige onder meer de keuze in de Scandinavische landen om de senaat af te schaffen. Die negatieve trend heeft zich in de laatste jaren van de vorige eeuw echter ontwikkeld tot een positieve. Terwijl er in de jaren zeventig ongeveer 45 landen een tweekamerstelsel kenden is dat aantal in 2000 toegenomen tot 67, terwijl in twaalf landen de invoering van een tweede kamer wordt overwogen.³⁶ Alleen al in sub-Sahara Afrika zijn er in 2000 elf landen met een tweekamerstelsel en acht landen waar een dergelijk stelsel in voorbereiding is. In de voormalige Franse koloniën gaat het om vier (inclusief Senegal), respectievelijk zes landen. Zo hebben Gabon en Mauritanië in 1991 een senaat ingesteld en heeft Burkina Faso in 1997 de Assemblée nationale gecompleteerd met een 'Chambre des représentants'. In Kameroen, de Centraal Afrikaanse Republiek, Ivoorkust, Mali en Tsjaad verkeren de plannen voor de invoering van een tweekamerstelsel in een al dan niet vergevorderde staat van voorbereiding, terwijl in Madagascar in 1998 de herinvoering van een senaat is goedgekeurd maar door de ontwikkelingen rondom de presidentsverkiezingen in 2001 nog steeds niet is doorgevoerd.

Dit hernieuwde succes van het tweekamerstelsel zou voornamelijk zijn verklaring vinden in het feit dat in veel landen waar nu een of andere vorm van tweede kamer wordt ingevoerd zowel een proces van decentralisatie als van democratisering aan de gang is. Dat geldt met name een groot aantal ont-

Lois relatives à l'élection des sénateurs; Loi portant abrogation de certains articles du Code électoral.

³⁶ De gegevens over de senaat zijn afkomstig uit: *Forum des Sénats du Monde* 2000.

wikkelingslanden en zeker landen in Afrika, waar beide processen sinds het begin van de jaren negentig met meer of minder succes plaats vinden. Daarnaast blijkt er in een aantal Afrikaanse landen een groeiende behoefte om de vertegenwoordigers van de 'traditie' of de traditionele elite, die op het moment van de onafhankelijkheid bewust werden buitengesloten, uiteindelijk toch een plaats te geven in het staatsrechtelijk bestel. De reeds eerder genoemde 'Chambre des représentants' van Burkina Faso, die weliswaar slechts een adviserende functie heeft, telt naast gekozen leden van lokale raden en diverse maatschappelijke organisaties ook een aantal vertegenwoordigers van de diverse godsdiensten en de 'communauté traditionnelle'. Botswana heeft een Council of Chiefs en in Mauritanië wordt de senaat in de volksmond 'le Sénat tribal' genoemd.

In een overzicht van het tweekamerstelsel in de wereld, samengesteld ten behoeve van een 'Forum des Sénats du Monde', dat in 2001 heeft plaatsgevonden, worden ten slotte nog twee verklaringen genoemd. De eerste is dat de senaat vooral in landen met grote interne spanningen populair is: 'Les Sénats sont de remarquables révélateurs des tensions profondes qui animent les divers pays en même temps que la seule technique permettant de les prendre en compte'. Daarnaast zou de senaat ook een regulerende rol spelen in de steeds complexer wordende samenlevingen.³⁷ Uiteraard vormt dit overzicht, opgesteld in opdracht van de 'Service des relations internationales du Sénat' in Parijs, niet de meest objectieve bron en kan men vooral vraagtekens zetten bij de bepalende rol die een senaat zou kunnen spelen bij de oplossing van interne spanningen of als orgaan dat de overgang naar een complexere samenleving soepel kan laten verlopen. Dat doet niets af aan de constatering dat veel landen die recentelijk voor een tweekamerstelsel hebben geopteerd of die de introductie van een senaat overwegen, inderdaad met interne onrust te kampen hebben en geconfronteerd worden met steeds complexere samenlevingen.

De invoering van de senaat in Senegal in 1998 kan men dus niet uitsluitend terugvoeren op een politieke wanhoopsdaad van de zittende president, maar moet gezien worden in de context van een algemene wereldwijde ontwikkeling en vooral in de specifieke context van Afrika in de jaren negentig. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat de huidige president van Senegal, Abdoulaye Wade, onmiddellijk na zijn aantreden aankondigde dat hij weliswaar de bestaande senaat zo spoedig mogelijk zou afschaffen, maar dat hij tevens de instelling van een alternatieve tweede kamer overwoog.

Ruim twee jaar na zijn aantreden, in juni 2002, liggen er twee wetsontwerpen klaar die de instelling van een 'Haut Conseil de la République' beogen, het eerste tot wijziging van de Grondwet van 2001 en het tweede waarin de samenstelling en het functioneren van de beoogde nieuwe Haut Conseil worden geregeld.³⁸ Deze raad zou uit zeventig leden moeten bestaan, waarvan er vijftig op vergelijkbare wijze als de voormalige senaat zouden worden gekozen en twintig door de president worden benoemd. De raad zou een tussenvorm moeten zijn van de senaat en de 'Conseil économique et social', beide in 2001 opgeheven. Hoewel wel bedoeld als 'tweede kamer' (de voorzitter van de Haut

³⁷ *Forum des Sénats du Monde* 2000, p. 21.

³⁸ Projet de loi no. 2002-609 du 14 juin 2002 portant révision de la Constitution et instituant un Haut Conseil de la République.

Conseil de la République zou net als de voorzitter van de senaat de derde rang in de staatsrechtelijke hiërarchie innemen en de president kunnen vervangen) is dit orgaan uitdrukkelijk niet bedoeld als onderdeel van de wetgevende macht, maar slechts als adviserend orgaan ten behoeve van de president, de eerste minister en de Assemblée nationale. Het lijkt erop dat de voorbereidingen voor dit nieuwe orgaan in juni 2002 in een beslissend stadium verkeren, aangezien er in de pers verslag wordt gedaan van het feit dat president Abdoulaye Wade de tweede vice-voorzitter van de Assemblée nationale officieel heeft benaderd voor het voorzitterschap van de toekomstige Haut Conseil de la République.³⁹

Enkele weken later besluit de president de wetsvoorstellen tot nader order terug te trekken. Dat besluit wordt op geen enkele wijze toegelicht. In de pers worden echter betrouwbare bronnen aangehaald waaruit blijkt dat men besloten heeft om alvorens de wetsvoorstellen aan de Assemblée nationale aan te bieden eerst een politieke discussie aan te zwengelen.

Voorlopig is het dus nog niet zeker of er in Senegal een opvolger voor de senaat komt. Gezien de geschiedenis van het kortstondige avontuur van de Senegalese senaat, lijken de kansen daarop slechts gedeeltelijk af te hangen van staatsrechtelijke overwegingen en voor een groot deel van de politieke ontwikkelingen in de komende jaren. Ook een besluit over de invoering van een breed samengestelde adviserende Haut Conseil de la République zal genomen worden op het snijvlak van recht en politiek.

September 2002

Bibliographie

Beck 1997

L.J. Beck, 'Senegal's "Patrimonial Democrats": Incremental Reform and the Obstacles to the Consolidation of Democracy', *Canadian Journal of African Studies*, 1997-1, p. 1-31.

Bergères & Linotte 1975

M.-C. Bergères & D. Linotte, 'La Doctrine Française et les Institutions de la Ve République', *Jahrbuch des Öffentlichen Rechts der Gegenwart* 1975, p. 309-338.

Buchman 1962

J. Buchman, *L'Afrique noire indépendante*, Paris: Librairie Générale du Droit et de Jurisprudence 1962.

Coulon 1995

C. Coulon, 'Senegal: The Development and Fragility of Semidemocracy', in: L. Diamond, J.J. Linz, S.M. Lipset (eds.), *Politics in Developing Countries. Comparing Experiences with Democracy*, Boulder/London: Lynne Rienner 1995, p. 493-530.

³⁹ *Wal Fadri* du 5 juin 2002. Het betreft professor Iba Der Thiam, die onder Abdou Diouf enkele jaren minister van onderwijs was. In hetzelfde bericht verklaart Thiam dat hij na rijp beraad besloten heeft het aanbod af te wijzen.

Coulon 1999

C. Coulon, 'La tradition démocratique au Sénégal: histoires d'un mythe', *Studia Africana* 1999-10, p. 69-83.

Diop 1993

M.C. Diop, (ed.), *Senegal: Essays in Statecraft*, Dakar: CODESRIA 1993.

Diop 1999

M.C. Diop, 'Sénégal. Pourquoi la refondation de l'État?', *Studia Africana* 1999-10, p. 105-111.

Diop & Diouf 1990

M.C. Diop & M. Diouf, *Le Sénégal sous Abdou Diouf*, Paris: Karthala 1990.

Douane 1998-1999

T. Douane, *Le Sénat au Sénégal*, Dakar: Université Cheikh Anta Diop, Mémoire de Maîtrise 1998-1999.

Duchacek 1973

I.D. Duchacek, *Power Maps. Comparative Politics of Constitutions*, Santa Barbara/Oxford: ABC-Clio 1973.

Forum des Sénats du Monde 2000. Situation du Bicamérisme dans le Monde, Paris: Service des relations internationales du Sénat.

Goby 1998

M. Goby, *Interaction entre les systèmes d'aide et la décentralization au Sahel en Afrique sub-saharienne: Sénégal*, Paris: OECD/Club du Sahel 1998.

Hesseling 1982

G. Hesseling, *Senegal: staatsrechtelijke en politieke ontwikkelingen*, Antwerpen/Amsterdam: Maarten Kluwer's Internationale Uitgeversonderneming 1982.

Hesseling 1985

G. Hesseling, *Histoire politique du Sénégal*, Paris: Karthala 1985.

Hesseling & Kraemer 1996

G. Hesseling & H. Kraemer, *Senegal/Gambia*, Amsterdam's Gravenhage: KIT/Novib 1996.

Kasse 1998-1999

P.D. Kasse, *La réforme du parlement sénégalais*, Dakar: Université Cheikh Anta Diop, Mémoire de Maîtrise 1998-1999.

Manjakavelo 1970

C. Manjakavelo, 'Le Sénat malgache, octobre 1958 à septembre 1969', *Annales de l'Université de Madagascar. Droit* 1970-7, p. 89-271.

Ould Ahmed Salem

Z. Ould Ahmed Salem, 'Gouvernance électorale et invention de la neutralité: la création de l'Observatoire National des Elections (ONEL) au Sénégal' (ter perse).

Patterson 1998

A.S. Patterson, 'A reappraisal of democracy in civil society. Evidence from rural Senegal', *The Journal of Modern African Studies* 1998-3, p. 423-441.

Van der Pot - Donner 2001

Van der Pot - Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, bewerkt door L. Prakke, J.L. de Reede & G.J.M. van Wissen, 14^e druk, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2001.

Prakke 1990

L. Prakke, 'Van links naar rechts. De Eerste Kamer van 1887 tot 1917', in: A. Postma (ed.), *Aan deze zijde van het Binnenhof: gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer*, 's Gravenhage: SDU 1990, p. 227-265.

Ramangasoavina 1965

A. Ramangasoavina, 'Le sénat et les récentes modifications apportées à la constitution de la République Malgache', *Revue Juridique et Politique d'Outre-Mer*, 1965-1, p. 130-137.

Vengroff & Creevey 1997

R. Vengroff & L. Creevey, 'Senegal: The Evolution of a Quasi Democracy' in: J.F. Clark & D.E. Gardinier (eds.), *Political Reform in francophone Africa*, Boulder, Colo.: Westview Press 1997, p. 204-222.

Vengroff & Magala 2001

R. Vengroff & M. Magala, 'Democratic reform, transition and consolidation. Evidence from Senegal's 2000 presidential election', *The Journal of Modern African Studies*, 2001-1, p. 129-162.

Villalón 1999

L.A. Villalón, 'Generational Changes, Political Stagnation and the Evolving Dynamics of Religion and Politics in Senegal', *Africa Today*, 1999-3/4, p. 129-148.

Wheare 1968

K.C. Wheare, *Legislatures*, London: Oxford University Press 1968.